

Сад Гетсиманський

«Ліпше поламати ребра ста невинним, аніж пропустити одного винного» - таким було гасло епохи, в якій жили мільйони українців 1930-х, і саме цей трагічний досвід у своєму романі «Сад Гетсиманський» зображає Іван Багряний. На прикладі життя Андрія Чумака автор детально демонструє, як діяв досконалий репресивний механізм радянської системи, як ця система поневолювала і знищувала людей незалежно від їхніх досягнень, походження, віку чи статі.

Лікар, поет, директор гімназії - у в'язниці твоє минуле не мало значення: хоч би чого ти досяг, а все одно опиняєшся на самому дні. Та попри всі ці жахи, Іван Багряний переконаний - спротив злу необхідний навіть тоді, коли здається, що боротися далі немає сенсу, а остаточний вибір завжди залежить від людини.

Про серію «Неканонічний канон»

Міркуючи про канон української літератури, в пам'яті спливають лише кілька прізвищ зі шкільної програми - Шевченко, Франко, Нечуй-Левицький. Хоча насправді цей перелік значно більший та різноманітніший.

Перед вами серія «Неканонічний канон», за допомогою якої ми хочемо поговорити про всіх тих, кого ми не знали, чиї тексти ми читали, не розуміючи контексту тогочасної реальності. Перед вами серія, покликана перевідкрити знайомих незнайомців. У ній ви знайдете цілий спектр українських авторів та їхніх творів - від Підмогильного і Багряного до Хвильового та Йогансена, від вишуканого інтелектуального роману до динамічного пригодницького, від новаторської урбаністичної прози до психологічних текстів.

Кожен текст супроводжується ключами для прочитання від українських літературознавців. Вони розкажуть, на що варто звернути увагу, і допоможуть подивитися на тексти українських класиків по-новому.

неканонічний канон:

● ІВАН

БАГРЯНИЙ. Сад Гетсиманський

● ВАЛЕР'ЯН

ПІДМОГИЛЬНИЙ. Місто

Роман

віхОла
Київ · 2024

УДК 821.161.2'06-311.2
Б14

Багрянний Іван

Б14 Сад Гетсиманський / Іван Багрянний; упоряд. Віри Агєєвої; передм. Ольги Полюхович. — К. : Віхола, 2024. — 632 с. — (Серія «Неканонічний канон»).

ISBN 978-617-8178-34-5

«Ліпше поламати ребра ста невинним, аніж пропустити одного винного» — таким було гасло епохи, в якій жили мільйони українців 1930-х, і саме цей трагічний досвід у своєму романі «Сад Гетсиманський» зображає Іван Багрянний. На прикладі життя Андрія Чумака автор детально демонструє, як діяв досконалий репресивний механізм радянської системи, як ця система поневолювала і знищувала людей незалежно від їхніх досягнень, походження, віку чи статі.

Лікар, поет, директор гімназії — у в'язниці твоє минуле не мало значення: хоч би чого ти досяг, а все одно опиняєшся на самому дні. Та попри всі ці жахи, Іван Багрянний переконаний — спротив злу необхідний навіть тоді, коли здається, що боротися далі немає сенсу, а остаточний вибір завжди залежить від людини.

УДК 821.161.2'06-311.2

Текст звірено за виданням:

Багрянний Іван. Сад Гетсиманський: роман. — К.: Дніпро, 1992.

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва і правовласників відтворювати заборонено.

© Віра Агєєва, упорядкування, 2022

© Ольга Полюхович, передмова, 2022

© Володимир Гавриш, обкладинка, 2022

© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2022

КЛЮЧ ДО РОЗУМІННЯ ТЕКСТУ: ВИЖИТИ, ЩОБ РОЗПОВІСТИ

Молодий і талановитий літератор Іван Багряний (справжнє ім'я — Іван Лозов'яга (Лозов'ягін), 1906–1963), уродженець м. Охтирка Харківської губернії (зараз місто входить до Сумської області), оселяється в будинку «Слово» в Харкові, де живуть його друзі-письменники й однодумці. Він дружить з Григорієм Косинкою, Миколою Кулішем, Євгеном Плужником, Олексою Слісаренком, Гео Шкурупієм, Валер'яном Підмогильним і багатьма іншими українськими письменниками.

Але що кардинально відрізняє Багряного від його побратимів — це те, що він зміг пережити сталінський терор та репресії, на відміну від своїх товаришів-літераторів, які були знищені радянською системою в 1930-х.

Багряного теж не оминули сталінські репресії (п'ять років у таборах і тюрмах). Наприкінці Другої світової війни він виїжджає до Хорватії, а потім — до Німеччини. Проте й там спокою не має, адже «родіна» переслідує його: радянські репатріаційні комісії полюють на людей по ДР-таборах уже після війни, прагнучи повернути їх «додому». Серед цілей радянської влади — зокрема Багряний. Сам письменник воліє радше вмерти на чужині, аніж повернутися на свою Батьківщину, колонізовану червоним московським імперіалізмом. Його наміри більше, ніж рішучі: з метою самозахисту від примусового повернення на «родіну» він носить у кишені дозу ціаністого калію.

Світ дивується: як можна не хотіти вороття на Батьківщину?

Багряний пояснює, чому він і сотні тисяч українців виступають проти повернення до більшовицького «раю», що сталінська «родіна» — не те саме, що Батьківщина. У брошурі «Чому я не хочу вертатись до ССРСР?» він говорить про власний досвід, коли на його очах було вбито його діда, бо був заможним українським землевласником, а також дядька — за належність до УНР. Багряний чітко розуміє, що більшовизм — це терор, масове знищення українців, які хотіли кращого життя для своєї Батьківщини, а натомість отримали переповнені тюрми й тотальну смерть. Розгорталася програма

денаціоналізації, а Україну прагнули перетворити на частину «червоної імперії». Сталін нищив українців не в ім'я панування партії і марксо-ленінської доктрини (яку Багрянний і його побратими добре знали), а «в ім'я панування російського червоного фашизму на нашій землі і в цілому світі»¹.

Будучи вірним ідеалам революції й щиро вірячи в них, Іван Багрянний розчаровується у пореволюційній дійсності й тому, що вона принесла тюрми, заслання, переслідування і терор. І знає письменник цю систему не абстрактно, а на власному досвіді, відчувши дію нового режиму на собі: побиття, приниження, арешт і заслання.

У романі «Сад Гетсиманський» Іван Багрянний показує трагічний досвід сотень тисяч і мільйонів українців, змушених жити в епоху, де головним гаслом було «Ліпше поламати ребра ста невинним, аніж пропустити одного винного».

Нову книжку Багряного позитивно сприйняли чільні критики. Одразу ж відгукнувся літературознавець Григорій Костюк. Він пише, що Багрянний, як «добрий і вправний сюжетник-повістяр», вдало вплітає у свій роман спогади й події, пережиті ним самим, що і відрізняє його від інших письменників. «Численні в'язні, що проходять конвеєр, — це не Образи, не уявні збірні типи, носії певних ідей, як це є в романі А. Кестлера “Тьма опівдні” чи у В. Сержа “Справа Тулаєва”, а конкретні люди, відомі нам сучасники із своєю конкретною, не вигаданою, біографією...»² Рецензент назвав «Сад Гетсиманський» «твором великого громадського звучання», оскільки це перший текст в українській літературі, який детально показав «смутну і трагічну для українського народу добу терору кривавого сталінського сатрапа Єжова»³.

На схожість роману Багряного до Кестлерового вказав також польський поет і критик Юзеф Лободовський у своїй рецензії для журналу «Культура»: «Багрянний описує таку страшну дійсність, про яку Кестлерові навіть і не снилося. А все ж таки “Тьма опівдні” є книжкою понурою і гнітючою, натомість “Сад Гетсиманський” закриваємо — не біймося цього банального вислову — з почуттям духового підсилення. Що страшніші речі діються в книжці, то більшу віру викликають у читача»⁴. Людина Багряного перемагає «в глухій війні, що провадиться на величезних просторах євразійської імперії», — підсумовує польський критик⁵.

Пізніше Юрій Шерех-Шевельов зауважив разючу схожість роману

українського автора з відомим «Архіпелагом ГУЛАГом» Александра Солженіцина («Сад Гетсиманський» з'явився, щоправда, більше як на два десятиліття раніше «Архіпелагу...»).

Критик порівнює обидві праці й спостерігає суттєві відмінності в підходах авторів. «Книжка Багряного чесніша від книжки Солженіцина в справах національних. Євреям, вірменам, німцям, іншим національностям радянської тюрми приділено мало не стільки ж уваги, співчуття й захоплення, як і національності автора. І друге. Багрянний не піддався на спокусу загальної ненависти й тотальної відчуженості від кримінальних в'язнів»⁶. Попри біографічний досвід, описаний у романі, вдалі акценти й резонанс тематики, книжка Багряного так і не стала популярною, як епопея Солженіцина. Причина цього, за Шерехом, — «брак сприятливої кон'юнктури 1950 року супроти 1970 і клясичне українське невміння виходити поза своє гетто»⁷.

Справді, на прикладі життя молодого українського інженера Андрія Чумака, головного героя роману «Сад Гетсиманський», і його родини Багрянний зумів докладно й майстерно показати, як діяв досконалий репресивний механізм радянської системи 1930-х, як вона була влаштована, працювала, поневолювала і знищувала звичайних людей різного походження, віку, статі, та головне — романтичних мрійників, бунтарів-революціонерів, які марили кращим життям для України.

Андрій Чумак, син коваля, політичний засланець й недавній утікач із Сибіру, який живе інкогніто, перед остаточною еміграцією хоче побачити свою родину. Він приїжджає і дізнається про смерть батька, де зустрічає трьох своїх братів, літню матір, сестру Галю й кохану з дотюремних часів Катерину (Катрю). Цей момент — останній раз, коли родина разом, а батьків заповіт, щоб «міцно купи трималися та й найменшого брата рятували», виконано так і не буде. (Так само, як і герої роману «Вершники» Юрія Яновського не в змозі виконати заповіт-раду батька «Тому роду не буде переводу, у котрому браття милують згоду».)

До хати Чумаків несподівано заходить сержант НКВД і міліціонер з ордером на арешт Чумака. Андрія мучить питання: хто його зрадив? Найменше хотілося думати на своїх братів: командира стрілецької дивізії Окремої Червонопрапорної Далекосхідної Армії Миколу Чумака, моряка Чорноморського флоту і парторга Михайла Чумака, пілота військової авіації, орденоносця Сергія Чумака, але його душа

вже заражена підозрою і недовірою до рідних та коханої. Щоб якось зрозуміти, що відбувається, герой Багряного подумки звертається до образу Гетсиманського саду. На цю думку Андрія наштовхує отець Яков (Яків), який читає євангельську розповідь про Юдину зраду Ісуса Христа. За біблійною оповіддю, останнього пристанища Ісуса Христа, де він молиться. «Отче Мій, коли можна, нехай обмине ця чаша Мене... Та проте, не як Я хочу, а як Ти...» (Матв. 26:39. Пер. І. Огієнка).

Назва роману Багряного за силою життєвої напруженості його героїв цілком резонує з біблійним сюжетом.

Детективні й уперті пошуки зрадника у романі задають авантюрний настрій і надають динаміки тексту. Але читачі часто забувають про цю інтригу, адже автор зміщує акценти на філософські, історичні, суспільні та культурні питання, які знижують напруженість, утім водночас показують, як система працює на планомірне знищення людини.

Роман «Сад Гетсиманський» — це досвід не лише самого автора, а й голос тих українців (серед яких — родина і друзі автора), які були знищені й не могли свідчити про себе самих.

Як тому, кому вдалося вижити, обов'язок автора — розповісти про тих, хто говорить й свідчити про жорстокість і терор уже не може. Тому в романі постаті українського так званого Розстріляного відродження посідають чільне місце.

Таким символом смерті й ламання людських доль у романі «Сад Гетсиманський» стає харківський будинок «Слово» (саме туди поцілили російські ракети в березні 2022 року під час повномасштабної російсько-української війни). Герой Багряного Андрій зауважує: «Будинок “Слово” давно перетворився в “Крематорій” — так його прозвали за нещадні й систематичні арешти письменників, мистців та науковців, — мешканці його здебільшого “вимандрували” на той світ або на Північ...»⁸. Згадки про Хвильового та інших митців так званого Розстріляного відродження: Підмогильного, Косинки, Куліша й інших — у романі не випадкові, адже Багряному йдеться про осмислення живого досвіду і трагічної сторінки історії України. Коли патріоти, які хотіли кращого життя для своєї батьківщини, поплатилися за це бажання життям.

«Невже я зайвий чоловік, тому що безумно люблю Україну?» —

відчайдушно питає герой однойменної новели Хвильового редактор Карк (1924). «Безґрунтовний романтик», герой цього письменника, є трагічним персонажем, бо не може вижити в новій реальності, з більшовицьким світом, керованим Москвою. По-хвильовівськи продовжує Багрянний тему українських патріотів та їхнього майбутнього. Батьків друг напрокував Андрію Чумаку, що той не вмере своєю смертю «через ту Україну». І справді, він, як герой Хвильового, прагнув кращого життя на своїй землі: «Андрій... належав до числа тих, які вважали й вважають, що з його нації доти не буде діла, доки вона буде упосліджена і у власній хаті бита, доки якою завгодно ціною не опанує міста, доки не оволодіє власною індустрією, доки не матиме свого сильного, ідеально зорганізованого робітничого класу...»⁹.

Але в тюрмі для працівників НКВД він «наївний смішний і жалюгідний романтик». Це лише оболонка, щоб принизити його гідність. Насправді ж він — найлютіший ворог. У в'язниці Андрія Чумака не раз питають про його знайомство з Хвильовим, що є найнебезпечнішим, бо навітлює різницю української й російської культур. «А чи ви знали, може, його націоналістичну, сепаратистську теорію про боротьбу двох культур, про азійський ренесанс з Україною на чолі?»¹⁰ — допитується слідчий в Андрія. «Хвильовісти», як і «петлюрівці», «шумськісти» належали в радянській системі до найзапекліших «ворогів народу».

Герой Багряного, як і його автор, демонструє шлях учасника революції, героя--пролетаря, який і справді вірив у краще життя для своєї батьківщини. І розчарувався в пореволюційному житті.

З болем і зневірою Андрій Чумак дивиться на Харків (велике промислове місто і недавню столицю УРСР). Після встановлення «нового кращого світу», відлік якого починається від «25 октября 1917 года», життя в місті не стає кращим, а радше навпаки — пригніченим, понурим і сірим. Злиденне життя виказують украй заклопотані й перелякані люди, які бояться спізнитися на роботу. «Харків, Харків, де твоє обличчя? // До кого твій клич?!» — ці рядки Тичини приголомшують Андрія зараз, коли він бачить, яким став Харків знеосібленим, «підкреслено провінційним», а головне — пронизаним страхом.

Страх і терор є й засобами тюрми, націленої на знищення людини

психологічно — герой Багряного і розповідає про суть «цієї модерної інквізиції». Гасло «Битіє определяет сознание» було пристосовано до природи новітньої тюрми: «Бітіє определяет сознание». Так зі зміною однієї літери цей афоризм ідеально відтворює роботу всієї тюремної системи СРСР. Побиття, тортури, «вибивання» зізнання — працівники НКВД не гребували жодними засобами. Архітектором цієї моделі тюрми був Ніколай Єжов. Потрапляючи до органів НКВД, людина ставала ніким, її доля цілком залежала від людей у формі, багато з яких були витонченими садистами. «Єжовські рукавиці» («тримати в єжових рукавицях») в щоденному вжитку радянських людей став синонімом суворої дисципліни та зразкового порядку. Натомість з роману Багряного зрозуміло, що «Єжовські рукавиці» — це неволя, свавілля катів і смерть.

Конвеєр Єжова працює бездоганно, крок за кроком обертаючи «людину в ганчірку, тварину, в безвольного пса, що скавулить і плазує, готовий лизати що завгодно, від чобіт починаючи. Обернути її в ганебну моральну руїну, розчавити й знищити те, що називається людською душею... А тоді вже викинути її на фізичний смітник»¹¹.

«З цієї тюрми нікому немає виходу. Це єдина тюрма (наша, советська тюрма) у всьому світі, з якої немає виходу»¹², — повідомляє слідчий Андрію. «Пролетарське правосуддя» вибиває зізнання людини (яку і за людину взагалі не вважає, просто ніхто, «ворог народу»), не гребуючи жодними засобами. («Не скажете стоя, то скажете лежачи. Не скажете при пам'яті, то скажете без пам'яті»¹³.)

У камері Андрія Чумака, яка була розрахована на одну людину, жило 28 в'язнів, «ворогів народу». До цієї категорії серед інших належали чільний церковний діяч Петровський, лікар Литвинов, перший директор Першої Української Гімназії в Харкові Кулинич, поет Антон Дикий, а також інженер Н., який у 1931 році сам спроектував цю тюрму, — у ній же і сидить. Раніше у цій камері був ув'язнений український поет-футурист Михайль Семенко. Саме йому приписують напис на тюремній стіні, який підсумовує становище українців під радянською окупацією:

Тяжка неволя
В рідній хаті!

У тюрмі минуле, фах чи походження людини значення не мають: хай

чого ти досяг, опиняєшся на найнижчих щаблях еволюції. Побут ув'язнених, серед яких чимало представників української інтелігенції, — це щоденна боротьба за виживання. Вони недоїдають: законна пайка хліба менша за норму, за кращий і більший шматок ведеться справжня боротьба.

У радянських тюрмах людина була позбавлена будь-яких прав, зокрема на медичну допомогу і скарги. Легендарний на всю Харківщину командир селянської бригади червоного козацтва, двічі нагороджений орденом Червоного прапора, а потім директор якогось виробництва Альоша Васильченко після жорстоких тортур, так і не дочекавшись лікаря, помирає в камері. В останні хвилини життя він жалкує про зроблений вибір: «Я проклинаю той день і час... Коли я підпорядкувався приказові Льва Троцького... а не пішов з Симоном Петлюрою... Може б, ця мерзость не панувала...»¹⁴. («Петлюрівська наволоч», «паршива петлюрівська собака» — часто саме так енкаведисти називали ув'язнених, хоча багато з них нічого до діла з Петлюрою не мали.)

Щоб зменшити опір арештованих та зламати їхню волю, вдавалися до прийомів каральної медицини: ув'язненим могли примусово щось колоти, коли ті були в напівпритомному стані після побиття. Що саме кололи, не повідомляли, а згоди, звісно, ніхто не питав. Щось підсипали в цигарки, які роздавали вже надто щедро.

Протестувати проти порушення прав і норм не було жодного сенсу. Заяви і скарги не бралися до уваги, а натомість той, хто наважиться скаржитися, мав додаткове покарання: погіршення умов (хоча куди вже гірше?), карцер, а часом — побиття. Тож не було сенсу протестувати, бо все одно не почують. Це світ без адресата.

Вибиваючи зізнання, фабрикуючи фіктивні справи, фальсифікуючи свідчення та вимагаючи їхнього підтвердження, слідчі таким чином забезпечували собі кар'єру в органах. Доходило до повного маразму й нісенітниць. Наприклад, ув'язнений Аслан зізнається в намірі вкрасти крейсер «Червона Україна» й плисти ним до Вірменії, щоб набрати контрреволюційних вояк і потім на ньому приїхати та й розгромити советську владу. Байдуже, що біля Вірменії немає моря. Під тиском і тортурами слідчі могли вибити (у прямому й переносному значенні цього слова) будь-які зізнання, як-от про намір продати власний завод іноземним капіталістам чи «вбити самого Йосифа

Віссаріоновича». Після таких зізнань на слідчого чекало просування по кар'єрі в органах, а на арештованого — розстріл.

У романі Івана Багряного символом свободи, вільного життя й творчості постає музика Людвіга ван Бетховена. Андрій то згадує, як Катря грала «Місячну сонату», то чує з-за ґрат її звуки, то уявляє звучання Бетховена.

Вибір письменника не випадковий. Він ще раз акцентує досвід письменників свого покоління, які не вижили в радянській системі. Наприклад, у трактуванні Хвильового, який послідовно втілював гасло проєвропейської орієнтації нашого мистецтва, український композитор Микола Лисенко стоїть в одному ряду з Моцартом і Бетховеном. Цей жест є уособленням долученості української культури до європейського та світового контексту, щоправда, з трагічним фіналом. Інший класик того часу, Микола Куліш, через назву однойменного твору Бетховена («Патетична соната») зумів передати божевілля епохи й трагедію всього патріотичного українства («Мою країну в мене одібрали», — констатує одна з героїнь п'єси).

У романі «Сад Гетсиманський» Катерина, яка любила грати Бетховена, зрештою божеволіє у в'язниці. До цього вона працювала секретаркою в НКВД, а потім сама ж і потрапила до камери. Життєвий шлях і мотивація вчинків героїні Багряного не є так само добре прописаними, як Андрієві, проте загальна логіка її розвитку зрозуміла: з ворога вона для Андрія перетворюється на останню надію й шанс на порятунок. У найкритичніші моменти своєї тюремної одиссеї він згадує Катрину записку до нього, згорнуту в маленьку горошинку, й у принципі виконує її останній заповіт: «Будь мужній! Тримайся! Любий!». «Паперова горошинка, просякла потом, притиснена пальцем до долоні, проміниться в серці так, як колись той образ Божої Матері»¹⁵. Намагаючись утримати хисткий баланс між екстремальними емоціями: від думки про самогубство до бажання перемоги, — Андрій сприймає записку Катерини як справжнє опертя, що й рятує його в найтяжчі хвилини цієї тюремної одиссеї.

Ім'я Катерина є досить символічним в українській культурі. Після Тараса Шевченка воно стало синонімом зрадженої та зруйнованої долі української дівчини (а відтак і самої України).

Як і Шевченкова героїня, Катерина Багряного божеволіє, будучи не в змозі знести фізичні й психологічні тортури, а ще — докори сумління. І тут зрозуміло, що божевілля — це чи не єдиний вихід із

критичною рефлексією, з якою персонажі намагаються зрозуміти «новий радянський світ».

Якщо історія Катерини показана Шевченком з усією відвертістю і з розставленням акцентів, хто свій, а хто — ворог і заанаптастив дівчину, то в Багряного образ зла втрачає межі, що і призводить до божевілля.

За Ханною Арендт, дослідницею тоталітарних систем, ідеальний(–а) підданий(–а) тоталітарного режиму — це особа, яка може виконувати роль і ката, й жертви. В романі ж Багряного така взаємозамінність коліщаток тоталітарної машини показана в епізодах «вербовки», коли в'язні вербують свого наглядча й він у той самий день опиняється у камері разом з іншими в'язнями. Охоронці знають про такий сценарій, тому слово «вербовка» наводить на них жах.

Фантастичною є історія тюремника-наглядча Мельника, якого за доброту любили всі в'язні, адже він давав махорку й ретельно записував усі скарги арештантів. Уся камера чекала на Мельника, як на Месію, бо вважала його «єдиною людською душею в усьому цьому пеклі». Кат чи лише жертва злої системи, яка тут опинилася випадково?

Справжня сутність Мельника здивує Андрія, а водночас і читачів роману Багряного, переконавши, що щедра пачка махорки була лише кволою спробою спокути ката перед своїми жертвами.

Доброта Мельника до ув'язнених була винятком. А брутальний світ «слідчих» і «правоохоронних органів» НКВД яскраво відображений на рівні мови, де панує приниження підозрюваних і вплив добірної лайки, інспірованої «безсмертним російським лайливим генієм». Причому матюками не гребують ні чоловіки, ні жінки у формі. Не можна не зауважити й зловживання словом «фашист» щодо арештованих без жодної підстави чи історичного контексту.

Читачі роману Багряного не можуть не звернути увагу на елементарну неосвіченість тюремників. Викликаючи в'язнів, вони не називають їхніх імен, а лише літеру алфавіту — і то неправильно: «на Ри», «на Чи». Можна лише уявити, як це сприймають освічені люди (серед яких і професори університетів). На контрасті з кабінетами органів НКВД камери подекуди насправду подібні на світ, значно інтелігентніший і толерантніший. Доходить і до комічних ситуацій. В анархісти та «вороги народу» слідчий, за свідченням

Андрія, записує американського поета Волта Вітмена (американець, який жив у 1920-х на Деміівці, — повідомляє Андрій), Спінозу та Івана Вишенського. Чумак таким чином глузує із системи, а слідчий--невіглас сприймає все серйозно.

Мова самих арештантів змінюється. Тортури й розстріли, з одного боку, стали частиною їхнього життя, але з іншого, прийняти їх просто неможливо. Називання страшних реалій тюремного побуту короткими і простими словами амортизує страх та є трагічною іронією, що не бере гору через глузування. Як роздумує Андрій: «Нема розстрілу — є лише ідіотський “чих-пих”, дурний спалах двох грамів пороху, і тільки. І той спалах приносить визволення. І нема страшних мук — є лише ідіотське штовхання під ребра та биття по голові, тупе й безглузде “кунді-бунді”»¹⁶.

Як бачимо, попри страх і терор, життя триває. Лови момент у неділю, день, вільний від жаху допитів. Навіть у нелюдських умовах люди спромагаються виробити свої підходи й правила нової реальності: «Коли маєш нагоду посміятися сьогодні, не відкладай на завтра. Смійся сьогодні, бо завтра не дадуть, завтра вже може бути пізно»¹⁷. Або: «Ще поки людині дають, крім “кунді-бунді”, борщу й каші, вона має всі підстави весело сміятися. Коли ж їй зроблять “чих-пих”, тоді вона вже сміятися ніяк не зможе»¹⁸.

Часом в'язні забувають про власну приреченість і закинутість. Вони самі собі влаштовують літературні години, на яких найбільш начитані арештанти напам'ять оповідають твори зарубіжної літератури (Шекспір, Мопассан, Стендаль, Флобер...), а всі з інтересом слухають, ловлячи кожне слово, бо для них це — ковток свіжого повітря. Особливо зважаючи на те, що в радянських тюрмах не давали читати газет, журналів чи книжок.

Щоб якось відволіктися від криків людини, яку катують десь поблизу, професор Приходько, наділений феноменальною пам'яттю й винятковими здібностями оповідача, починає напам'ять переказувати «Мадам Боварі» Густава Флобера. Оповідка ведеться на тлі побиття й стогонів, криків людей (оглушливий і трагічний рев), що лунають, коли у в'язнів має бути обід, — такий абсурд і фантазмагорію здатна осягнути не кожна уява. Андрій і його товариші стають свідками того, «чого не вчитаєш у жодного Флобера».

Оповідач захоплює всіх розповіддю (зачаровані навіть ті в'язні, які

абсолютно далекі від мистецтва), враз арештанти забувають про себе й уважно стежать за перипетіями героїні Флобера. «Ці люди хочуть утекти з тюрми! Утекти від сьогоднішнього й від завтрашнього дня до лагідної, до прекрасної, до далекої мадам Боварі, в інший світ, в інше царство — в царство чаклуна й характерника, великого митця й естета Густава Флобера»¹⁹.

У цьому сюжеті й загалом у романі Іван Багряний показує, що остаточний вибір між виживанням у нелюдських умовах і смертю залежить від самої людини, а спротив і відповідь злу мають бути завжди, навіть коли здається, що боротися далі немає сенсу.

Сенсом страждання й смерти Ісуса Христа в Гетсиманському саду був порятунок усього людства від зла і гріха, дарунком нового життя й надії. А за що тоді страждали й загинули мільйони українських патріотів у 1930-х?

Сьогодні, коли бачимо фотографії з місць масових катувань і знищення українців на деокупованих територіях, коли читаємо свідчення звільнених з полону українських воїнів, медиків та активістів, не можна не згадати: ми це вже проходили! Очевидно, вихід із зачарованого кола Гетсиманського саду для нас можливий лише за умови засвоєння власної історії та покарання зла. І роман Івана Багряного сьогодні знову нам про це нагадує.

Ольга Полюхович

---

¹ Багряний Іван. Чому я не хочу вертатись до ССРСР? / Іван Багряний. — Вінніпег: Накладом Ком. Українців Канади, 1946.

² Рецензію Костюка опубліковано 2 вересня 1951 року в мюнхенському часописі «Сучасна Україна». Тут цитується за виданням: Костюк Григорій. Проба людини. Про «Сад Гетсиманський» Івана Багряного // Григорій Костюк. У світі ідей і образів. Вибране. Критичні та історико-літературні роздуми, 1930–1980. — [Б.м.]: Сучасність, 1983. (Бібліотека Прологу і Сучасности; ч. 155). — С. 277.

³ Там само. — С. 279.

⁴ Цит. за: Дивнич Юрій. Іван Багряний // Листи до приятелів. — 1963. — № 9–10 (127–128). — С. 4.

⁵ Там само. — С. 5.

⁶ Шерех Юрій. Третя сторожа. Література. Мистецтво. Ідеології. — Балтимор; Торонто: Смолоскип, 1991. — С. 221.

⁷ Там само.

⁸ Багряний Іван. Сад Гетсиманський. — К.: Дніпро, 1992. — С. 429.

⁹ Багряний Іван. Сад Гетсиманський. — К.: Дніпро, 1992. — С. 61.

¹⁰ Там само. — С. 190.

- ¹¹ Багряний Іван. Сад Гетсиманський. — К.: Дніпро, 1992. — С. 110.
- ¹² Там само. — С. 172.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Багряний Іван. Сад Гетсиманський. — К.: Дніпро, 1992. — С. 142.
- ¹⁵ Багряний Іван. Сад Гетсиманський. — К.: Дніпро, 1992. — С. 490.
- ¹⁶ Багряний Іван. Сад Гетсиманський. — К.: Дніпро, 1992. — С. 149.
- ¹⁷ Там само. — С. 99.
- ¹⁸ Там само. — С. 99–100.
- ¹⁹ Багряний Іван. Сад Гетсиманський. — К.: Дніпро, 1992. — С. 111.

Всі прізвища в цій книзі, як то прізвища всіх без винятку змальованих тут працівників НКВД та тюремної адміністрації, а також всі прізвища в'язнів (за винятком лише кількох змінених), є правдиві.

Автор

САД ГЕТСИМАНСЬКИЙ

Роман

«Отче мій! Коли можна, нехай мимо
йде від мене чаша ця!..»
Ще він говорив, коли се Юда,
один з дванадцяти, приходить,
а з ним багато народу з мечами й дрюччям
од архієреїв та старших людських...
Та й узяли його...

Єванг. від св. Маттея, гл. 26

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Швидко біжать поїзди степами, швидко плывуть кораблі морями, ще швидше летять літаки попід небесами, та найшвидше летить материне серце. Через гори високії, через води глибокі, через краї чужі несходимі мчить воно ластівкою, за синами шукаючи, їх виглядаючи, та й — повертається назад змучене, — нема. Краї несходимі, міста незчислимі, гори непроглядні, чужина чужа, непривітна — не знайти там матері синів своїх. Марно кидається бідне материнське серце. Нема. А вони, сини, чи живі, а чи, може, їх і немає, — ані вісток не подають, ані самі не прибувають, ані поїздами, ані кораблями, ані тими літаками.

Умираючи, старий Чумак, старий коваль, наказав був усіх синів своїх до себе мерщій згукати, телеграму вдарити, щоб мерщій поспішали, поки ще він живий. Хотів перед смертю сам заповіт їм батьківський дати. Особливо ті три, бо по четвертому і слід десь щез, у тім Сибіру, на тій холодній десь каторзі. А й четвертого кликали, лише телеграму не били, а так, серцем кликали; бо ж шляхи йому заказані, стежки загороджені, крила зборкані й адресу — хіба сам вітер знає. Вдарили телеграму — і чекав Чумак. І довго не хотів умирати...

Кидається тепер от серцем мати — стара Чумачиха, а сама сидить нерухомо. Сидить тиха, задумана, стискає руками маленький папірець.

А старий Чумак, старий коваль... Немає вже старого Чумака. Ото стоїть свічечка на коливі — ото й був він.

Десять днів не гасила її стара Чумачиха, все міняла, синів дожидаючи, над «душкою» старого сидячи.

А в суботу поминальну запалила оце її знову, бо прийшла телеграма. Найменший почув. І десь їде. Отой найдорожчий і найнещасливіший, найбільша материна потіха і найбільше горе. А чей і старий Чумак за нього серцем зітлів та й у землю сиру від журби тяжкої ліг.

Розгладжує мати папірець рукою, а сама дивиться на свічечку і щось шепоче. Чекає. Лиш час від часу зітхає тяжко — либонь життя тяжке та й синову долю передумує, зустрічі жде. Так від самого ранку.

І від самого ранку сидить біля неї отець Яков (чомусь неодмінно

Яков, а не Яків, бо то, бач, звучить дуже фамільярно і по-простецькому, бо то Яків просто старого Чумака звали, бо був коваль), єдиний, якимось чудом уцілілий священник на цілу цю околицю, а може, й на ціле місто. Він потішає, він розважає стару Чумачиху і ділить її горе.

Відколи поховав старого Чумака, отець Яков щодня приходив в обідню пору і сидів до вечора — потішав стару і навчав малу — дочку-підлітка, останню дитину, що лишилася при матері. Зм'якшував печаль і журбу за покійним розмовами про ліпше потойбічне життя, про той світ, де немає «ні печалі, ні зітхання». А сьогодні прийшов він з самого ранку, тільки-но скінчивши службу в своїй церкві на цвинтарі.

Розгорнувши стару Чумакову Біблію — отаку грубезну книгу, що її любив читати Чумак вечорами осінніми, — отець Яков тихо, але все серце вкладаючи, читав матері про сад Гетсиманський. Читав до крику трагічну епопею мук бентежного живого серця, епопею людської і разом божеської млости перед мученицькою смертю. Читав крик серця про «чашу», аби вона минула приреченого... Читав про зраду Юди... Про відступництво Петра, що зрікся Вчителя, заким півень прокричав двічі.

На цім місці стара мати здригнула, затиснувши папірець, наче їй справді вчувся крик того півня чорної, глухої ночі, що віщував зраду, чи дійшло до свідомости ім'я «Юда», при якому завжди стискалося її щире материнське серце.

До хати вбігло дівча, віддихуючись, як після шаленої біганини. Тонка, мов билина, досить висока на свої 14 літ, бистроока Галя. Серйозна не по літах. У руках вона тримала вузлик.

— Куди це, мамо? — зашепотіла, щоб не сполохати візії про той сад Гетсиманський.

— А що ж то?

— Та це ж я, мамо, Андрієві... Це вино тут... І пиво... З дороги щоб... Він любив...

Мати посміхнулася, змахнувши сльозу, що навернулася, на дочку глядячи.

— Постав там... Та вже не бігай, посидь собі, ач яка зелена та тонка, мов кішка.

Галя озирнулася по хаті і поставила вузлик на покуті. Ліпшого місця для свого дорогоцінного подарунка не могла знайти. Замилувалась. Отець Яков подивився, потім повів очима вгору по стіні, зітхнув,

скрутнув головою і нічого не сказав. Узявся до Біблії.

Покуть, де за традицією мали рясніти образі, був зовсім порожній. Це вже поступка синам. Для себе старий Чумак із старою мали покуть не в цій світлиці, а там, у «хатині», — там рясніли образі, товплячись і витискаючи один одного. У світлиці ж був порядок такий, як завели хлопці, ще дома будучи. Тепер висів лише образок Марії з дитям — над тим місцем, де горіла свічечка. Поруч висіла велика нова фотографія похоронів.

Галя — найменша з Чумаків, «Галя Чумаківна», як її звали на вулиці, — постояла, послухала читання, уперто заломивши брови і роздимаючи ніздрі, як норовистий коник, зиркнула на покуть і вийшла собі. По хвилі увійшла, несучи поперед себе великий портрет у чорній рамі, молоток, і цвяхи, і ще й чорну широку стрічку на плечі. Мовчки підсунула зручніше стіл, що стояв у кутку, поставила на стіл стілець здерлась на нього, забила цвях у кут і почепила портрет. На раму накинула чорну стрічку. Ще забила два цвяхи з правого й лівого боку, щоб портрет стояв похило. І злізла, прибравши стілець. Усе це вона проробила мовчки й швидко, звиваючись справді, як кішка. І вже злізаючи, прошепотіла: «От... Я давно хотіла, мамо...».

Мати лише дивилась великими очима й не пустила й пари з уст. А отець Яков шарпнувся, аж устав:

— Ах, Боже! Та туди б образі!.. Тож святе місце!..

— Нічого, — промовила Галя і стала, захищаючи спиною покуть. — Це мій батько! — і блиснула очима.

Вона промовила це так і так блиснула тими очима, що отець Яков махнув рукою і сів на своє місце:

— Ну й ну... Дітки...

— Це Андрій малював, — уперто додала Галя, ніби відповідаючи, які то дітки тепер. І, одійшовши насеред хати, обернулася лицем до покутя: — Батько... — прошепотіла тихо.

На покуті, залитий сонцем, під сліпучою синявою неба сидів старий Чумак. Як живий. Величезний портрет в олійних фарбах був виконаний хоч і по-дилетантськи, але натхненно, з Божою іскрою. Сонце било повинню. Старий Чумак, бронзовий і мускулястий, дивився просто кожному в очі примружено і посміхався. Посміхався у свій довгий запорозький вус, як це він робив завжди. Монументальний, кремезний і могутній, як сама земля, коваль Чумак. Патріарх свого

племені,дебелого й рясного. В робочому фартусі, отак, як щойно прийшов з роботи, лише скинув кашкета, сидів він під сліпучо-синім небом і під гілкою бузку і, склавши грубезні свої руки, спочивав. І тримав на колінах сонне дитинча. У сліпучо-білій сорочинці воно спало сидячи, припавши солодко зарожевілим личком до ковальського фартуха, як до материних грудей. Це вона — Галя, як була ще маленькою. І це Андрій малював десь на каторзі з манюсінької картки, яку колись сам фотографував і завжди мав при собі. Та й потім прислав той портрет поштою. Це один-єдиний раз була вістка від нього — прислав батька, такого живого, такого викапаного... Руки були намальовані широченними мазками і недокінчені, і це найбільше вражало — своєю правдою, грубі, необтесані ковальські руки. Під портретом був напис великими літерами — «Батько».

Мати тихо, безсловесно затужила, закривши лице хусткою і похитуючись, як кожен раз, коли дивилась на цей портрет. Перше — тужила за сином, а тепер уже й за його батьком, а своїм мужем, відколи вмер старий.

— «І прийшов тоді Юда із стражею...» — бубонів отець Яков, забувши, що він уже це читав. — «І показав їм...»

За дверима затупотіло. Галя шарпнулась до дверей:

— Уже, мамо! Тут!..

Відчинились двері... І шумно ввалився до хати Чумаченко. Але не той, сподіваний, а інший. Кремезний, бравий командир. Увійшов з валізою, сяючи лицем і новенькою портупесею на новенькій уніформі.

— Го-го! Ну, здорово, роде ковальський-молотобойський!

Та й урвав на півслові. Тихо поставив валізу і стяг кашкета:

— Що?.. Спізнився!? — не то спитав, не то зітхнув тяжко, зміненим голосом і повів очима по хаті.

Мати видавила крізь посмішку й крізь сльози воднораз:

— Так... Сину...

А син — найстарший Чумаченко — подивився на свічечку, потім приник очима до портрета, як до живого, і довго не міг вимовити ні слова. Нарешті, похитуючись, ступнув два кроки, повів рукою по чолі і, не зводячи очей з портрета, промовив якимось чудним, здавленим голосом:

— Як же ж це?.. — а потім з ноткою розпачу: — Так що, батьку, я прибув... Командир стрілецької дивізії Окремої Червонопрапорної

Далекосхідної Армії — Микола Чумак. Твій син... Твій... — і витер лице рукою, неспроможний стримати сльози, що раптом схопили за горло зсередини. Але він їх таки стримав, проковтнув і вів далі тихо, схиливши голову: — Ми всі прибули... Сини твої... Там он... (зацокала клямка) ось...

Пауза. Відчинилися двері — увійшов середульший, моряк. Микола рапортував до портрета, як до живого:

— Чорноморського флоту моряк і парторг — шмаркач Михайло Чумак... Теж твій син...

Відхилилися двері, і увійшов третій — стрункий, у летунській уніформі.

— Військової авіації, — понуро атестував Микола, — пілот і командир, ще й орденосець — Серьога Чумак — теж твій син... Приймай, батьку!.. — і обернувся до хлопців, уп'явшись у них виряченими очима. Хлопці постягали з голів накриття, поставили валізки і, витримавши братів погляд, ступнули до матері.

— Мамо, — промовив котрийсь. — Ну, ось уже й ми... Всі тут... Уже всі вкупі.

Мати раптом заплакала, жмакаючи телеграму. І мала Галя, замість радіти, стояла і мерехтіла сльозами з широко відкритих очей.

— Ой, діти мої, діти мої! — промовила мати. — Чи ж усі?!

— Ага... — промовив Микола і чомусь тяжко насупився, зітхнув. І так само зітхнув пілот:

— Ех, мамо, мамо!.. Якби ви знали!..

— Знаю, сину!.. І батько знав... Та й гукав, та й чекав вас, та й хотів заповіт скласти... Свою останню волю... Чи чули ви батьківську волю, діти?!

Моряк:

— Кажіть, мамо!

— Останні слова перед тим, як умирати?..

Пілот:

— Кажіть, мамо!

Микола:

— Так, мамо, кажіть...

— Щоб ви — сини його вірні, старого Чумака, старого коваля діти рідні міцно купи трималися та й найменшого брата рятували. Щоб рятували, щоб його спасали... Бо не знатимуть кості батьківські

спокою і на тому світі...

Замовкла мати. І завмерли брати, похмурніли. Поспускали голови та й ні пари з уст.

Тут раптом відчинилися двері — і увійшов четвертий.

Так, наче грім гримнув. Усі прикипіли, оглушені...

У дверях стояв наймолодший — Андрій Чумак. Але такий, якого ніхто не сподівався бачити. Уявлюваний замученим каторжником, обдертим, і худим, і нещасним, він тим часом мав вигляд гордої, сильної й високопоставленої особи. У бриджах і гімнастерці кольору хакі, шкіряних крагах, з планшеткою через плече, з маленькою валізкою в руці — він стояв і посміхався, стріпнувши буйним руським чубом. Ростом з Миколу, поглядом — у старого Чумака.

Галя зойкнула і, наче підкинена пружиною, кинулась на шию братові. Мати схопилася з місця і, звівши руки, як крила, мов та чайка, зашкандибала, квилячи зі сльозами радості. Андрій поставив валізу і пригорнув стару і малу, що повисли на його кремезних руках; посміхався і поплескував ніжно матір по спині.

Отець Яков не витримав цієї сцени. Він довго вражений дивився на Андрія. Потім, зустрівшись з його поглядом, тихенько закрив Біблію, немовби вичитавши у тім погляді, що він тут зайвий, — так і не дочитавши про сад Гетсиманський, шмаркнув носом і тихенько вийшов; кивнув мовчки всім на прощання — власне ні до кого — до старого Чумака на покуті, бо всі були зайняті чим іншим.

А Андрій глянув через голову матері на свічечку, що догоряла, і зрозумів усе. Глянув на портрет у жалобі... А тоді глянув на братів, що стояли, як мур, мерехтячи військовими відзнаками та ременями, і щиро посміхнувся до них:

— Ну, здорово, роде ковальський!.. Отака от Чумакова гвардія!

Галя засміялась, а за нею засміялися всі хлопці. Так щиро, по-братськи, по-давньому, по-хлоп'ячому. Хоч це й не пасувало до ситуації, але не витримали.

— Здоров, здоров, самашедша голово!

— Здоров, босяцуро, козаче-нетяго!

— Здоров, Андрію!

Микола перший підійшов і обійняв брата. А тоді повернувся до портрета:

— От... І четвертий — інженер і арештант, батьку! Бувший, так?.. —

звернувся він до Андрія ніби з байдужим запитанням, оглядаючи з ніг до голови.

Андрій засміявся та й тільки, вітаючись з братами. А пілот промовив:

— Ну, от тепер ми всі, мамо!

Ось так злетілися сини-соколи. Чумака старого діти, на клич батьків. Запізналися, та шлях був далекий. Одначе жоден не переступив через волю батьківську. Так, наче визбирало їх материне серце по світах, по загетях та й звело докупи. А найдивніше з тим найменшим, що ні вісток не мав, нічого не знав, а прилетів додому так, наче серцем учув.

Стара Чумачиха не знала, де котрого посадити — той хороший, а той іще ліпший. А найкращий той найменший, що ні в огні не згорів, ні у воді не втонув. Що за всіх так тяжко покутує, та й усе живий от, веселий і щирий, увесь світ пригорнув би. Ачей материне благословення на нім, як щит непобідний, хоронить його і заступає.

Підсунули стіл поближче до покутя, поближче до батька, і посадила стара мати чотирьох синів-соколів батька поминати, щоб бачив старий Чумак, що діти його виконали його волю, та й щоб сам був укупі. Упадала коло них з малою, частувала та примовляла. Та все не зводила очей з них, а найбільше з того найменшого.

Не зводили очей з нього й три брати — дивилися та лиш час від часу нишком перемовлялись між собою.

Знав Андрій, що кожному з них його — Андрієва — доля вписалася на шкурі. Добре знав. І болів душею. Та тільки ж...

Ще їдучи з двірця миршавим візником додому (де не був шість років), ні, ще в поїзді, Андрій увесь час думав про них, хоч ніяк не сподівався їх отак зустріти та ще всіх разом. Не сподівався і радів з того. Бо навіщо? Така бо зустріч могла бути небезпечною для них. Він — збігця з каторги, що вже чотири роки маневрує по світах, живучи інкогніто і працюючи в кожному місці доти, доки не починав хтось ним цікавитись ближче; тоді зривався й шукав іншого місця. Так обкружляв увесь ССРСР з Камчаткою й Середньою Азією. І ще б не приїхав додому, коли б не смертельна нудьга й бажання за всяку ціну побачити своїх стареньких і свій дім перед тим, може, як покинути цю країну назавжди. Знав, що брати його бояться, напевно, як вогню. О, йому було відомо, що значить пробивати шлях та ще й у військових школах, коли брат — політичний засланець, каторжник.

Либонь, душу їм пропекли тим братом, і тільки добра слава Чумакового роду в цілому могла захистити хлопців і зрівноважити такий родинний гріх — наявність серед усіх одного «ворога народу». Все це він знав, але, ризикуючи життям, — отак заскакуючи до рідної хати на день, на годину — не сподівався їх зустріти.

Їдучи останню сотню кілометрів залізницею, він малював собі, як то він уступить у хату, і який тієї хати вигляд, і яка тепер мати. Про батька він узнав тут же, в поїзді, що батько помер. Якийсь випадковий супутник — незнайомий робітник охоче розповідав йому про всіх, кого знав у цьому місті, а знав він дуже багато. Андрій його випитував доти, доки не випитав про свій рід. А рід його славний на ціле місто. Від робітника Андрій узнав, що один брат уже орденоносець, «невідомо тільки котрий», і що інші «великі пани та начальники». Знав, що і мати жива та побивається за наймолодшим, за тим каторжником. І що на похоронах не було жодного з Чумаченків — «чи загордилися, чи забагатіли, чи через брата свого роду відцурались». Так сформулював робітник відсутність Чумаченків на батькових похоронах і з жалем плюнув: «Світ настав, прости, Господи!». Андрій промовчав, не сказав йому, що то неправда, не загордилися Чумаченки, а що дуже далеко ті сини розлетілися та ще й не сидять на одному місці — літають та плавають — та й не змогли чути.

З двірця вийшов Андрій тоді, як уже юрби пасажирів геть розсіялися, а поїзд, яким він приїхав, давно відійшов. Таксі не було жодного. Зате було кілька візників, і Андрій дуже зрадив цьому. Вибирати не було з чого — всі вони миршаві й захудалі, але то неважно. Не торгуючись, узяв крайнього й поїхав.

Звелів їхати не через центр міста, а через Сінну площу, на обмин, бо так «уполовину ближче», а головне — не треба буде їм тих машин та людей обминати. Вони поїхали на обмин, через Гребенюкову греблю, через величезну Сінну площу геть до ливарні, що маячила за міським парком.

Після гучних міст, після кипучих і гримотливих різних сибірських «новостроек», після пароплавів, після швидких поїздів, трамваїв, автобусів Андрієві було трохи чудно — він їхав допотопним способом, таким візником, як ще їздили люди 20 років тому, і такою ж дорогою, яку знав з дитинства, — глибокі колії повні м'якого порошу, на вибоїнах стирчить із землі хмиз, деренчить по спицях, а в поросі

ліниво пурхають горобці — «купаються». Андрій дивився на них і думав про своїх братів, про своє отаке гороб'яче дитинство, ні, про золотоголове дитинство — як вони ловили в'юнів штаньми та кошиками під цією Гребенюковою греблею, як гасали по левадах та по болоті, там, за їх оселею, в ситнягових шапках із ситняговими шаблями, бавлячись у запорожців; як утікали від батька, мов горобці, коли він приходив з роботи втомлений і суворий і, виломивши дубця після матиного звіту, мав карати злочинців і бешкетників за безліч нароблених шкод — за подерті штани, за порозбивані носи, за видавлену шибку, за гульки й біганину... А надто, як вони — малі Чумаченки — виступали залізною Чумаківською когортою у всіх хлоп'ячих війнах і побоевищах на оцій Сінній та на всіх інших площах та левадах їхнього міста.

Центр міста підіймався химерними сил'ветами з правого боку за площею. Все, як було, лиш постаріло й огорнулося безнадією повільної руїни. Шеренгою, як і колись, над центром височіли церкви — Успенська, Спаська, Миколаївська, Собор, Юр'ївська... Їх одинадцять у цьому місті. Багатьох уже не було видно. На інших — ні хрестів, ані золотого блиску.

Андрієве серце стискалось. Не за блиском, а за тим, що життя йшло й клекотіло десь стороною, поза цим містом, але його коштом. Десь росли колосальні споруди, десь повставали цілі міста й селища, модерною технікою озброєні. Десь там, де пішли його і всі інші брати й сестри, понісши в офіру свої м'язи й мізок. А тут — місто лежало, як старець у лахмітті, доношуючи давнє убрання. Все, як колись, лише згорбилось, пішло вниз. Жодної нової будівлі, жодних риштовань, жодного руху вперед.

Тільки парк, повз який вони проїздили, переїхавши площу, буйно розрісся, стояв, як дикий праліс.

За парком, де починається Андрієва вулиця, він звелів візникові зупинитися: розквитався з ним; далі пішов пішки. Але не пішов вулицею, а пішов знову на обмин, знайомими вузенькими кривими перевалками. Обійшов ливарню й вийшов на пустирище. Потім левадами вийшов у той завулок, що виходив на головну, де на розі стояла його хата. Але він не пішов просто, а знайшов у паркані дірку і вліз із завулка у власний город. Власне не город, а городець. Городець був такий, як і колись, — порослий дрімучим лісом соняшників,

кукурудзи; посередині глибока межа. У тій межі мала бути завжди «лоскотарка», якою мати лякала їх у дитинстві, щоб не ходили «красти» огірки-пуп'янки. «Лоскотарка» мала такого «зłodія» схопити й залоскотати до смерті. Ідучи межею, Андрій згадував про це і посміхався при думці: «Що якби оце мати межею назустріч!? Та й зустріла таку от «лоскотарку»!»!..

А оце вже нове (несолодко жилося батькам) — кукурудзяний чагарник підходив аж до двору, а потім переступав через парканчик і заповнював собою увесь двір, обступивши хату щільним муром. Злидні. Все утилізоване, найменший клаптик землі. Над чагарником височів лапатий, розлогий клен біля хлівця. Це вони колись посадили удвох із батьком. Який здоровий став! Лапаті віти його черкали об мур будинку.

Андрій зійшов на ганок і, завмираючи серцем, натиснув на клямку...

Брати гомоніли щиро, сердешно. Згадували батька, п'ючи за те, щоб була йому земля легка. Згадували дитинство, п'ючи й за нього. Згадували свої пригоди хлоп'ячі, своє мисливство й своє рибальство. Всякі неймовірні події, ясні радості й чорні трагедії золотого, чудесного юнацтва. Це ще вчора було, ще трава не встигла випростатися там, де ходили вони своїми хлоп'ячими босими ногами всі вкупі. Ще, либонь, не перестали боліти стусани в тих, кому вони їх давали, захищаючи з усім дитячим вогнем честь свого роду ковальського та своє побратимство... Хвилини летіли непомітно — і в кожного на серці було так, як колись, — соняшно, легко, радісно. І тішилась мати, стара Чумачиха.

Одно лише на мить було захмарило радість і замалим не обернуло її в смуток і жаль. Це, коли найстарший чомусь спитав найменшого раптом посеред веселої розмови:

— А це ж ти як, брате, звільнили тебе чи що?

Найменший помовчав, а тоді посміхнувся:

— «Там» якщо й звільняють, то хіба тільки в землю.

— А як же ж ти?! — прошепотіла мати злякано, поблідши.

— А я сам себе звільнив, мамо... Утік собі та й усе... (помовчав) — чотири роки ось... До вас біг, мамо.

Брати переглянулись, залягла тяжка гнітюча тиша. Тривожна тиша, яку кожен боявся порушити. Так, наче серед них був живий покійник. Ні, наче на столі стояла скринька з динамітом, що від найменшого руху

могла раптом вибухнути. Мати сиділа, мов з хреста знята, заметавшись своїм материним серцем і не можучи щось тут порадити, лиш відчуваючи жах перед чимсь. І сиділи поблідлих три брати — земля під ними горіла, для них це справді стан аварійний, страшний іспит — вони сиділи поруч та ще й випивали з братом, утікачем з каторги, державним «злочинцем». І хоч він для них не був злочинцем, знали, але ж...

Тишу порушив Андрій, поглядаючи на блискучі уніформи братів і зблідлі обличчя:

— Ну, що ж ви, браття, злякались? Адже ви не раз дивилися смерті у вічі. А я не смерть... Я Андрій.

Мовчали. Тоді Андрій звернувся до Миколи, посміхаючись щиро:

— Ти мене не бачив, Миколо, а я тебе бачив, у Хабаровську, першого травня минулого року, ти був на трибуні поруч з Блюхером. Я всі очі видивився...

Тут Микола встав і вийшов... Довго його не було. А як вернувся — почав збиратися у дорогу. Два інших теж... Вони виходили, радились, входили і знову виходили... Збирались від'їжджати.

Мати й мала Галя упадали коло них. Умовляли трішки лише, трішки ще побути та порадитись. Та не покидати ж так матір... Та батько ж заповідав... Та хоч словом щирим розважити, допомогти. Що ж це вони так утікають!

Андрій сидів і ні пари з уст. Тяжко підперши голову, думав і нічого не бачив у тій важкій задумі.

Нарешті, на материне умовляння один із середульших братів не витримав і випалив з розпачем:

— Та чи ви знаєте, мамо? Чи ж ви знаєте, чого нам це може коштувати?! Служби!!! І всього...

— А йому ж це коштуватиме життя! — випалила раптом Галя і припала до Андрія, плачучи: — Скажи ж їм щось, брате!

Тоді Андрій підвів голову:

— Ви мені простіть, браття... Тільки ж я не знав, що зустріну вас тут... Через годину я від'їду.

Старший Микола, що саме увійшов знадвору і ходив тяжко по хаті, по цих словах, а надто по тих Галиних, раптом зупинився, поторсав чуба, зняв кашкета й кинув його на лаву. Зітхнувши глибоко, розкрив валізу, дістав пляшку «коняку» і, підійшовши до столу, налив у чотири

склянки:

— Випиймо, браття!.. Е-е, чорт з ним! — і махнув рукою. — Якось-то буде.

Випили. Спершу Микола з Андрієм удвох. Потім випили вчотирьох і знову всі посідали до столу. Микола довго дивився усторч на Андрія мовчки... Потім обняв його і поцілував.

Хміль уступив у голову і все на світі стало кращим. Тепер уже всі знали, як стоїть справа, але настрої на диво вернувся той кращий, попередній. Почали радитись, як бути. Мати з щасливою надією дивилася на синів, — вони таки зарадять справі і виконають заповіт батьків. Такі ж сини! Такі соколи!.. Найодчайдушніший проєкт висував наймовчазніший з них — пілот. Він пропонував забрати брата літаком і замчати «чорт його зна й куди», туди, де вже його ніхто не турбуватиме... Були інші проєкти... А головне, було щиро, сердешно, по-братськи. І так, ніби це вони в дитинстві гаряче обговорюють якусь чергову хлоп'ячу авантюру. І ніхто нікуди не квапився вже. Хотілось отак бути вкупі і вирішувати цю проблему в затишку, під батьковим добрим поглядом і при материній участі. Лиш Микола спитав Андрія, чи ніхто не бачив його, як він прибув, чи нічого такого підозрілого? Андрій, сміючись, запевнив, що ні. І бесіда тривала. З проблеми порятунку знову перейшли до спогадів. Розпитували Андрія про його пригоди. Він розповідав братам і матері цікаві речі.

Тим часом Галя обіцяла Андрієві на вухо якусь цікаву несподіванку, метнулась десь, і довго її не було. А коли повернулась — сиділа коло брата як на голках, з лукавою таємничою міною. В розпалі братньої розмови до хати увійшла Катря, Андрієва подруга з тих прекрасних років перед в'язницею й засланням. Вона увійшла... Постояла... І раптом, окрутнувшись, вийшла.

— Та це ж Катря! — сказав пілот.

— Катря... — захвилювавсь Андрій та й насварив сестру. А та зашепотіла на вухо:

— Вона тебе любить... Еге ж... Завжди, коли згадує, плаче...

Андрій ще більше захвилювавсь. Знав, що це правда. Бо того, що було, не можна забути. І він, власне, насварив сестру, щоб сховати своє хвилювання від усього, що бурею знялося в нім. Але Катря зникла, як тінь. — «Добре. Потім...» — заспокоював своє серце, вирішивши за всяку ціну побачитись.

Розмова пливла собі далі. Вони вже вирішили були, що, власне, Андрієву справу найліпше буде розв'язати вранці, на свіжу голову. Авжеж. Хоч Андрій і квапив братів наговоритися тепер, наговоритись од усього серця, до краю, може, на довгі роки та й опівночі роз'їхатись, а вже він якось сам дасть собі раду. Давав же досі. Бо ж за ним материна молитва й материне благословіння — а тим він ані у вогні не згорить, ані у воді не потоне. Аби лише брати були здорові та щасливі. Ніт, вирішили брати, тільки вранці. Їм узагалі пропала охота так просто роз'їздитись. Потім. А тепер от найкраще б заспівати тихенько батькову улюблену, оту, що з нею старий Чумак, мабуть, і на світ народився:

Ой у лісі, в лісі стоять два дубочки,
Там сиділи аж два голубочки...

Та тут, власне, раптом усе й скінчилось. Зовсім несподівано.

Не встиг перший рядок журного і такого сердешного заспіву з уст пілота дійти до кінця, власне, не встиг він розгорнутися в чотири голоси, щоб доспівати першу строфу, як раптом відчинилися двері без стуку — і голуби, що вже так гарно вместилися на гілочці, сполохані, щезли...

До кімнати ввійшло двоє гостей — один в елегантній уніформі сержанта НКВД, другий — міліціонер.

— Добрий день! — чемно привітався сержант.

Брати звелися назустріч, як мур.

— Сидіть, сидіть, — чемно попросив сержант і попрямував просто до Андрія. Брати сіли — військові з виразом незалежності й своєї професійної гідності, Андрій — зблідлий, але спокійний.

— Попрошу ваші документи, — звернувся сержант до Андрія так само чемно. Андрій завагався, тоді сержант узявся за кобур пістоля. Андрій посміхнувся і подав йому планшетку.

— Гм, — гмикнув сержант, розглядаючи пашпорт, вийнятий з планшетки. — Але ж це не ваше прізвище. Ваше прізвище Андрій Чумак. Так?

— Так.

— Добре. Ось ордер на ваш арешт, — сержант вийняв папірець і показав його чомусь Миколі, що сидів скраю. Поза тим він більше не поцікавився жодним із присутніх.

— Ви підете зараз з нами, — звернувся він до Андрія. — Де ваші речі?

Андрій кивнув на свою валізу, що лежала на лаві. Міліціонер узяв валізу, а Андрій виліз з-за столу і став посеред хати.

— Усе? — спитав сержант.

— Усе, — промовив Андрій спокійно, розстебнув шкіряні краги й кинув їх під стіну: — Це хай тут.

— Ні, ні! — заспішив сержант.

— Слухайте, сержанте! — промовив Андрій спокійно, але з ноткою глуму. — Навіщо вам ці два шматки шкіри? Вистачить з вас моєї. Це ось малій будуть підметки.

Сержант помацав краги і по тих словах поклав їх назад під стіну, насупився і став, даючи Андрієві дорогу.

Андрій постояв хвилину, стріпнув чубом і подивився довгим поглядом на матір, що сиділа, закам'янівши, як від наглого удару; на сестру, на братів... Підійшов і поцілував матір, що так і не поворухнулась.

— До побачення, мамо... (Пауза.)

— До побачення, сестро... (Пауза.)

— Прощайте, браття... Не поминайте лихом...

Подивився на портрет батька. Повернувся й пішов. Зник. Так, наче й не було Андрія.

— Ну, от і все... — промовив Микола якимось чудно в страшній тиші, зітхнув і подивився на братів — ті опустили очі. Глянув на матір — і опустив очі сам.

Мати жахливо схлипнула, наче їй забракло повітря, схопилась за серце й подалася всім тілом до дверей... та й опустилася знов на своє місце. А тоді перевела очі на своїх синів і довго дивилась на них диким, страшним поглядом — повним здивування, жаху, відчаю, жалю й кричущого невисловленого запитання «хто?». Бліда, як смерть, безнадійно розбита і така сполум'яніла. Дивилась мить — і, здається, дивилась цілу вічність. З мукою. І нарешті прохрипіла тихо:

— Ох... Сини ж мої!.. Сини мої...

А біля стіни, втискаючись в неї спиною, стояла мала сестра їхня і дивилась теж туди, де й мати, очима, повними здивування й сліз, що стікали великими краплями.

Так кінчилася зустріч чотирьох братів рідних — синів старого

Чумака, добрих і вірних, що любили свій рід, нащадків славного роду ковальського.

II

На щиті вогненному, на щиті золотому Каїн підняв Авеля на вила і так держить його. Держить перед очима, не дає й зморгнути... А десь за ним хтось на роялі задумливо грає журну і бентежну сонату Бетховена. «Місячну сонату». Хтось там теж дивиться на місяць. І грає... Вічна легенда про двох братів, вирізьблена на далекому місяці, бентежить душу, як і завжди, як і давно-давно колись у дні золотого дитинства, своєю трагедією, своєю таємничістю нерозгаданою — таємничістю неоправданої, кричущої зради. «Навіщо?! Навіщо ж брат підняв брата на вила?!» — так завжди кричало серце дитяче, стискаючись у темряві нерухомої ночі, коли та емблема, розшифрована раз бабусею, висіла у вікні над сильветами ²⁰ сонного світу, прип'ята до чорної емалі неба, і сліпила зір. І тепер теж.

Щит золотий з дивною емблемою — емблемою зради — прип'ятий на чорно-синій емалі вічності, вогневіє в чотирикутнику вікна, за холодними ґратами. Він вогневіє й пливе нечутно за чорними сильветами бань і хрестів собору, вирізьбленого на тій самій емалі разом з верховіттями древніх дубів і тополь... Ба, він вирізьблений разом зі спогадами про дивні-дивні, давно забуті прекрасні дні, про дзвінке, замріяне (ах, хто ж то там так прекрасно грає за чорними сильветами?!), про закохане у всесвіт, і дружбу, і в усіх ближніх, срібноголосе, кучеряве дитинство... Воно пливе, як на екрані, ні, як по сліпучому морю, в діамантових бризках і розривах веселки, мінливе, мерехкотливе, і разом з ним пливе таємничий, загадковий світ-всесвіт! Чарівний світ-всесвіт! Світ, в якому і та легенда, та емблема, вирізьблена на вогненнім щиті, здається неймовірною і зовсім-зовсім неможливою, неправдоподібною...

Спогади... (Ах, хто ж то так прекрасно грає?!)

...По огорожі ходить шепіт і млюсть у темряві весняної великодньої ночі помежи столітніми дубами й липами... І та ніч великодня, той спогад далекого, дитинства ось нашаровується на дійсність, напливає на неї й творить двоїсту візію з реального й давноминулого, повторюючись і проходячи перед очима до болю чітко, відбуваючись

наново ось тепер, ось тут, у такій невідповідній ситуації... Ущерблений місяць, зачеплений за хрест дзвіниці, висить шкереберть. Через нього пролітають кажани й хрущі і, десь стукнувшись — либонь об шиби освітлених вікон собору, падають на білу латку піску, на білі мармурові плити надгробків під мурами церкви. А вони — маленькі романтики — йдуть по огряді, побравшись за руки, — чотири маленькі брати, один другого менший, — крадуться крізь загадкову темряву навколо церкви, дослухаються до таємничих шепотів, приглядаються до таємничих тіней, рухомих і нерухомих, що виповнюють весь навколишній світ, такий незбагнений, такий загадковий, де геть згубилися межі між реальним і нереальним. Але вони не шукають тієї межі, вони навіть не підозрівають її існування. Для них весь світ здається реальним і то реальним саме через свою фантастичність, світ з відьмами, з привидами, з янголами. Химерний, загадковий світ. Світ-казка. Тісно притискаючись одне до одного, вони кружляють по ньому помежи столітніми дубами, через смуги світла від освітлених вікон собору. Десь угугукає сова в синіх нетрях ночі, і здається, то вона дивиться примруженим вогненным оком місяця. Тоді вони ще міцніше беруться за руки й біжать... Вони чують дівочий сміх, і поцілунки, і млосний шепіт під церквою, під липами, на горбках, у таємничій темряві... А в церкві читають «Апостолів». У великій-великій церкві, з височенними стелями бань, що губляться десь у мороці, куди не сягає світло свічок і лампадок, прохолода і тиша, і ту тишу ледве порушує монотонний, тремтливий голос читця. Той читець, гейби Хома Брут, злякано стоїть посеред церкви, поглядає одним оком на гріб з Христом, що його, розіп'ятого, а потім знятого, поклали отак посеред цієї великої церкви під шкляну покривку, і другим оком читає з книги таємничі слова, вимовляє їх тремтливим голосом — слова про те, як Христа мучили. А кругом читця порожньо — велике світляне коло, і здається, ніхто не сміє того кола переступити, мовби там десь накреслена зачарована лінія, що її ніхто не в силі подолати; люди зрідка входять у морок церкви, навшпиньки, нечутно і так само нечутно виходять або, лишившись, тиснуться попід стінами... Стомившись, читець витирає піт і озирається. Тоді з-за колон, десь з мороку виходить до нього інший, переступає світляне коло і, прокашлявшись, несміливо продовжує читати, а перший з полегкістю виходить геть туди, де шепіт, весняна млосць

і поцілунки... Чотири маленьких брати, побравшись міцно за руки, стоять нерухомо й дивляться на ворухливі язички свічок там, над Ісусом. Їхні серця б'ються схвильовано й єдиним ритмом. Вони стоять, мов заворожені, бо ще перебувають під чаром іншої ночі, минулої ночі, коли вони разом зі своїм батьком приходили до «Плащаниці», до ось цього гробу прикладатися. Невиспані, побравшись за руки і спотикаючись на пішоходах, під мерехтливими зорями вони прибігли опівночі до гробу, дивилися на тяжкі рани пробитих рук і ніг і, глибоко зворушені виглядом замученої й покладеної в гріб людини, мерехтіли сльозами на неї й один на одного і стиналися дитячими серцями. Вони не говорили слів, вони не давали обітниць, але в той же час вони присягалися всім своїм єством любити добро й ненавидіти зло, бути вірними, бути дружніми, щоб ніхто нікого з них не міг отак розп'ясти. І вони були вірними, вони були дружніми.

«Ні!.. Не може бути... — Андрій зітхає й перекладає чоло з зігрітої частини залізної штаби на холодну. — Не може бути». — Пекуче запитання «ХТО?», хто продав його, як той Юда Іскаріотський, стоїть перед ним вогненне й непогасаюче, за всіма спогадами, як той місяць за сильветами собору, над місцем його золотоголового дитинства. Стоїть нерозгадане, і Андрій не в силі на нього відповісти. Логіка говорить, що то втяв хтось із його братів, але все нутро бунтується шалено: «Не може бути!!».

Його не лякає тюрма, його не турбує його доля — його турбує й пече це прокляте запитання — «хто?» І він кружляє навколо нього все на одному місці, як метелик навколо чадної свічки, обмаслюючи об нього — об це запитання — крила своєї душі. Бо ж було ясно, що це один із трьох і ніхто інший. І саме це палило його вогнем. І саме тому він бунтувався всім своїм єством — «Не може бути!! Ні, не може, не може бути!!»

За чорними сильветами замість елегії вже кипить якась космічна буря звуків. Дивно, хто ж то грає, хто ще може так божественно грати в цьому місті відтоді, як у ньому побито всі роялі! Звідки, з яких, з чиїх вікон ці звуки Бетховена, що лунали для нього у місті колись, тоді, як він був зовсім юний і безтямно закоханий? Дивно.

Космічна буря звуків рояля акомпанує бурі в душі.

Залізо ґрат холодне, і від нього зводить м'язи над бровами. Андрій притискає чоло до заліза ще дужче, щоб остудити розпечений мозок, та

остудити його не може, мозок палахкотить несамовито, запалений самим припущенням про зраду, як страшною іскрою. А серце стискається від жалю, від журби, від печалі. А в очах крутиться веремія — веремія спогадів, усмішок, облич, золотого сонячного пилю, білих, червоних, жовтих метеликів і бабок, ластів'ячого трепету... Він очима дивиться на силвету собору, що заставав перед ним тьмяне небо, понурий, чорний, мертвий, але вже не бачить його; лише на хвилинку той собор ожив був у мареві великодньої ночі та й знову погас і стоїть мертвий, як велетенський чорний саркофаг, як таємничий мавзолей, у якому поховано щось безповоротне, неповторне, навек втрачене. І тільки місяць над ним — живий; той місяць сліпить, пливе по чорно-синій емалі, зазирає в душу, бентежить її, як давній знайомий, як свідок давно забутого, рідного, ось тут-тут пережитого...

У вічку темніє й плавають жовті, сизі, червоні кола — то таке сліпуче, нестерпно сліпуче сонце. Ясний весняний день. Білі метелики літають у сонячному сяйві й сідають на вороний полиск грязюки, що, як смола, вкриває дно висохлої величезної калюжі посеред вулиці. Білі метелики на чорній емалі. Склавши крильця, вони сідають рядочками й купками, багато їх. Мовби пелюстки квітів на чорнім лаковій грязюки. Ті метелики ловлячи, вовтузяться вони — чотири манюнькі брати, як манюнькі мурини. Вони накривають метеликів картузиками, а чи долонями, обережно вибирають їх, щоб не покалічити, і радісно зносять їх у прекрасний, спеціально збудований пишний палац — з блакитного, червоного, жовтого, білого скла, — збудований тут же недалеко в зеленій канаві, серед ромашок, калачиків, кульбаб та подорожника. То чудесний, дивний палац. Впущені туди метелики стають з білих кольоровими і, напевно, гарно там бавляться. А в них — у мисливців — очі сяють від щастя й радості. То нічого, що всі вони з п'ят до маківки вимащені грязюкою і нагадують муринчат. То нічого. Але ті метелики, напевно, щасливі в такому дивнім, у такому пишнім палаці. Хай вони трішки там поживуть, відпочинуть, побавляться. А тоді їх будуть випускати на волю, щоб літали собі на сонечку. І от їх випускають... Боже, Боже! Який жаль! Не всі метелики літають! Деякі позбивали собі крильця в пишному палаці і вже не можуть літати, а деякі й зовсім мертві... Тоді чотирьох братів огортає жалоба: вони несуть хорих назад до калюжі і садовлять їх на чорну емаль, щоб вони там оживали, а мертвих хоронять. Вони їх хоронять, сповнені

глибокого й щирого смутку. Старший з них — Микола — вирізає ножиком з трісочок гарненькі хрестики, а тоді вони копають ямки і ховають кожного метелика окремо. Роблять над ними могилки, втикають хрестики й садять у головах ромашки... А палац, такий гарний, чарівний палац, руйнують геть і з того шкла кольорового будують над цвинтарем пишний собор...

Андрій зітхає глибоко й шепоче сам до себе: «Не може, ні, не може бути!». Він одривається від ґрат і ходить по темній камері, не звертаючи уваги ані на те, що камера, всупереч тюремним законам, зовсім не освітлена, ані на тяжке, насичене духом людського поту, цвіллю й смородом блощиць повітря. Він не бачить тієї камери, він не уявляє, яка вона, ця тюрма в його рідному місті, він лише відчуває, що камера порожня, що він тут сам. Спочатку трохи дивується, що він тут сам, що в таку епоху є порожні тюрми, але потім пригадує, що це ж не велика міська тюрма, а колишня «буцигарня» при управлінні ГПУ й міліції. Згодом міняє цю думку — хоч це й «мала тюрма», але вона б мусила бути повна тепер і ця камера мусила б бути повна. І вона й була щойно повна, коли судити зі стану повітря в ній. Тільки ж де ті люди? Ага, мабуть, їх десь перевели, звільняючи камеру для нього, «засекречуючи» його. Он, брат, яка він «шишка»!.. Десь за стіною чути кашель, глухий гомін, як з могили, чийсь сердитий окрик і — знову тихо.

Андрій ходить по камері. Підходить знову до вікна і так стоїть. В очах його пробігає багато, багато інших сліпучих картин їхнього прекрасного дитинства, одна другої яскравіша, одна другої ніжніша ніжністю неповторного, осяяного сяйвом глибокої дружби й щирої радості...

Ось вечір під Івана Купала. Небом сунуться фантастичні, мовчазні, грозові хмари-тучі, й мерехкотять десь мовчазні молнії. Старші сестри і всі сусідські дівчата, завітчані й закосичені, швиденько кінчають робити посеред вулиці «Купалу» — дві високі жердини, зв'язані вгорі, а тоді зігнуті й широко розставлені, як дуга, та й так вкопані в землю, вони обмотують гірляндами квітів і трав, пахучим любистком, зеленим барвінком, угорі чіпляють ліхтар зі свічкою, а внизу вбивають стовпчик, до якого прив'язують високу жалючу кропиву, через яку стрибати, і ще й наносять дров та хмизу, щоб класти вогонь, як споночіє, і вже через вогонь стрибати. Дівчатам допомагають парубки.

Стоїть стриманий регіт — ще не можна дуже сміятись, ще не можна бавитись, доки не посходились хлопці й дівчата з усієї вулиці, доки не почалась весела розвага за всіма правилами одвіку встановленого ритуалу. От як запалять свічку в ліхтарику або ще й як розкладуть вогнище замість кропиви, як стануть дівчата лавою в пишних вінках і заспівають: «Купала на Йвана...». Але це буде, як скінчать робити «Купалу». І вони квапляться.

А збоку, на довгій лавочці під парканом, сидять вони — чотири маленькі брати. В ситнягових шапках і з ситняговими шаблюками через плече, вони сидять рядочком, по-турецьки підібгавши ноги, і дивляться на хмари... Фантазують... То ж не хмари, то казкові баскі коні, і вичитані з книжок горбаті верблюди, і фантастичні слони, і кораблі... Вони на тих баских конях, на тих кораблях і на тих слонах мандрують геть по всіх небачених і ніколи не знаних, дивних світах. Вони терплять дивні пригоди, вони перемагають страхітних потвор, Зміїв Гориничів, драконів і відьом, вони визволяють один одного з біди та з неволі... Зворушені уявними небезпеками, вони тиснуться одне до одного і не жаліють себе: кожен наввипередки готовий покласти життя за іншого... На них насувається страшна громова ніч, і десь палахкотять мовчазні блискавиці, підкреслюючи виразно ту небезпеку, яка на них невблаганно насувається і в якій їм таки доведеться складати іспит. І вони готові його складати з усією безоглядною дитячою відвагою й відданістю та братською вірністю...

Або ось вони відбувають цілі дитячі війни на площах і левадах...

Від тих спогадів Андрієве серце набрякло, і він одчайдушно жене геть від себе те, що сьогодні сталося і що хоче перекреслити все найкраще в його житті, ношене, як найкращий скарб, при собі завжди і всюди. Він жене геть всякий сумнів, він його всім серцем заперечує: «Не може бути! Ні, не може, не може, не може бути!!».

Думка б'ється шалено. Потім приходить тиха жура, приходить смуток, приходить утома. Він притискається лицем до ґрат і дивиться в ніч. Місяць зайшов за силвету дзвіниці, і небо стало ясным, а весь собор ще темнішим і чітко-чітко вирізьбленим з усіма своїми найменшими деталями, з прапором замість хреста на центральній бані. Той прапор ворухиться, літає зловісно, немов кажан, упійманий у сільце. Між тією силветою собору й цими ґратами та дахами, що відгородили ґрати від собору, десь там проходить його вулиця, його

рідна вулиця, на якій вони з братами ловили метеликів, будували «Купалу», мріяли, бавились, виростали. Вулиця, на якій він не був уже так багато-багато років... Андрієві хочеться вийти й отак піти по тій вулиці, постояти біля кожної хати, біля кожного двору, де його колись знали та й тепер, далєбі, не забули. Ні, не забули! Він пригадує, як його везли сьогодні тією вулицею, й серце його наливається вогнем. Вивівши з двору, його посадили на «лінійку», сержант сів зліва, міліціонер справа, другий міліціонер — за кучера, а валізку Андрієву поклали посередині — сірі баскі коні (один у корінь, другий у пристяжку) рвонули з місця... Андрій знав, що був буденний день, але біля кожного двору стовбичили люди. Всі, кого він знав і кого він уже не знав, бо були нові або повиростали з немовлят, стояли мовчки й дивились на нього. Біля кожного двора! І так по всій вулиці! Вони не сміли ані слова сказати, ані кивнути, ані рукою махнути, лише дивилися широко витріщеними очима або з-під насуплених брів. А Андрій дивився на них. І раптом збагнув, захвилювався: «Це ж вони спеціально вийшли його проваджати!.. Так, так! Спершу зустрічати, а тоді проваджати! Його!..».

Збагнув це й сержант і звелів гнати коней учвал. А люди виходили й дивилися назустріч, а тоді повертали голови вслід. Серед того всього один незабутній кадр урізався Андрієві в саме серце: старий бондар, довговусий і броватий, батьків друг і побратим, коли «лінійка» проїздила мимо, кивнув головою... та й заляк, а тоді низько-низько схилив ту свою голову вслід... Привітав, а чи попрощався, а чи вклонився? Вклонився! Старий сивоусий бондар уклонився. Це ж він колись давно, слухаючи, як Андрій розмовляв з його сином- студентом, не витримав та й напроорокував, зітхнувши: «Ой, не вмреш ти, синку, своєю смертю! Ні, не вмреш... А все через тую твою щирю Україну».

Власний його син ще тоді пішов «у люди» і десь як у воду впав, а старий, бач, мав нагоду перевірити своє пророцтво на Андрієві. Треба бачити було його очі і як він уклонився. Як він уклонився!.. Це ж уся вулиця вклонилася тією сивою головою!

Серце Андрієве налилося вогнем: «Ага! Не пропала, ні, не пропала ж його молодість марно!».

Від зворушення він тоді вже не бачив більше нічого всю решту дороги, як його везли. А тепер от він хотів би піти по тій вулиці, тихенько постояти біля кожної хати, біля кожного двору, може,

в останній раз, і закурити із старим бондарем та й спитати в нього жартома: «Невже ж він так і не вмер своєю смертю через ту Україну? Га? Ну, а якщо таки дійсно він не вмер своєю смертю, то хіба це так уже й погано?»

Андрієві хочеться закурити, але він не має нічого — ані тютюну, ані сірників. Підходить у темряві до дверей і стукає. Власне, йому не так хочеться, може, закурити, як хочеться почути людський голос у цій тюрмі. Це ж неабияка тюрма — це тюрма його рідного міста! На стук ніхто не озивається. Андрій стукає дужче. За дверима кроки, а тоді злий, захриплий голос рідною-найріднішою Андрієвою мовою:

— Чого лупиш?!

— Агов, земляче! Може б, ти мені купив махорки, га?

За дверима засміялось, потім сплюнуло і прохрипіло єхидно і так само, як і перше, злобно:

— Авжеж... Тільки ти трохи почекай... Теж мені «земляк»! — сплюнуло ще раз і пішло геть.

Андрій не розгнівався, а лише посміхнувся. Дійсно, яка купівля вночі! Але він не від того посміхнувся. Від голосу, від тієї рідної--найріднішої мови він раптом згадав чудну батькову пригоду, яка колись сталася в цій-таки, ось у цій самій тюрмі. За все своє життя батько лише раз був в'язнем і сидів усього лише один день. У цій от буцигарні. То сталося випадково й помилково, але не в тім суть. Суть у тім, що, одсидівши одну добу, батько повернувся додому і довго не міг прийти до пам'яті. Він крутив свої довжелезні вусара, гриз їх і мовчав. Часом нишком витирав очі мозолястим кулаком і ні пари з уст. Нарешті розповів йому — Андрієві — по секрету, що ж з ним сталося, що його так приголомшило. Не сидівши ніколи в тюрмі і опинившись у ній, він був морально роздавлений уже тим, що до тюрми потрапив, але на тім би й кінчилося, він посурів би трохи та й усе, коли б не ті дівчата. І от ті дівчата заспівали пісні... Вони співали ту пісню, яку старий Чумак чув мільйон разів і не звертав на неї ніколи ніякої уваги. То була проста-простісінька пісня:

Ой вербо-вербо, де ти зросла,
Що твоє листячко вода знесла...

Дівчата співали її тихо в суміжній камері, а старий Чумак, почувши цю пісню, нагло «вдавився сльозами», як він щиро признався

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ